

Tomasz Łaszkiewicz

Recenzja książki

Zdzisława Biegańskiego pt. „Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920-1939”

Monografia mniejszości żydowskiej w Bydgoszczy w okresie międzywojennym ukazała się nakładem Wydawnictwa Uczelnianego WSP w Bydgoszczy. Praca była dotowana przez Komitet Badań Naukowych. Książka jest pierwszą próbą zaprezentowania wszelkich aspektów życia ludności wyznania mojżeszowego w przedwojennej Bydgoszczy. Wypełnia w ten sposób dotkliwą lukę w polskiej historiografii.¹ Jest jednocześnie inicjatywą badawczą, po której należy się spodziewać dalszych publikacji dotyczących historii społecznej tego ośrodka.

Praca Z. Biegańskiego podzielona jest na siedem rozdziałów w układzie problemowym. Pierwszy z nich poświęcony został ogólnemu zarysowi dziejów Żydów w Bydgoszczy przed rokiem 1920. Osadnictwo żydowskie nierozzerwalnie wiąże się z powstaniem i rozwojem Bydgoszczy w XIV w. Ludność wyznania mojżeszowego trudniła się, podobnie jak w całej Europie, głównie handlem, w mniejszym stopniu rzemiosłem. Kres obecności Żydów w grodzie nad Brdą w okresie staropolskim przyniósł przywilej ostatniego Jagiellona z 1555 r., zakazujący im osadnictwa w mieście i na przedmieściach. Przywilej chroniący kupców chrześcijańskich zmusił Żydów do osiedlania się w pobliskich miasteczkach, zwłaszcza w Fordonie. Po przejściu Bydgoszczy pod panowanie pruskie w 1772 r. rozpoczęła się druga fala osadnictwa żydowskiego, dzięki której ludność ta na trwałe zagościła w mieście do połowy XX w. Autor prześledził zmiany liczby ludności żydowskiej na tle ogółu mieszkańców miasta (rosła ona sukcesywnie od 11 osób w 1772 r., do 1963 w 1871 r., a następnie spadła do 1345 w 1910 r.). Jako przyczynę zmniejszania się liczby tej ludności Z. Biegański słusznie wskazuje na zjawisko tzw. *Ostflucht*, czyli emigracji do dużych ośrodków miejskich na Zachodzie oraz postępującą asymilację ze społeczeństwem niemieckim. W rozdziale tym ogólnie została omówiona działalność gminy wyznaniowej i różnorodnych stowarzyszeń żydowskich w XIX w. Przedstawiona została także synagoga bydgoska, jednak szkoda, że autor monografii nie opisał innych budynków o charakterze religijnym, takich jak łaźnia i rzeźnia rytualna, a także cmentarza, które z pewnością służyły jeszcze w okresie międzywojennym. Autor dowodzi również, że przedstawiciele społeczności żydowskiej przyczynili się do awansu i rozwoju gospodarczego Bydgoszczy.

Rozdział drugi ukazuje ludność żydowską na tle pozostałych mniejszości narodowych Bydgoszczy. Przedstawione zostały tutaj zmiany demograficzne, które doprowadziły „do wymiany ludności miasta ze wszystkimi konsekwencjami, które z tego faktu wynikały”

(s. 29). Autor ukazał mozaikę narodowościową Bydgoszczy, w której dominowali Niemcy, lecz obecni byli również Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini i opisywani Żydzi.

Kolejny rozdział poświęcony jest omówieniu struktury społecznej i zawodowej ludności żydowskiej w Bydgoszczy. Nie odbiegała ona od struktury zawodowej tej ludności w pozostałych częściach kraju. Żydzi trudnili się handlem, w mniejszym stopniu rzemiosłem. Mniej licznie reprezentowani byli przedstawiciele wolnych zawodów, przedsiębiorcy i właściciele domów. Pewna część Żydów należała do grupy pracowników najemnych, zatrudnionych głównie w przedsiębiorstwach handlowych współwyznawców. Nie było natomiast wśród nich robotników ani przedstawicieli sfer urzędniczych. Dalej omówieni zostali przedstawiciele wszystkich grup zawodowych, poczynając od najbogatszego Żyda Bydgoszczy, Oskara Robinsona, do skromnych handlarzy spod szyldu „OszczędnoPol” czy „Taniohurt”. Autor zwraca też uwagę na przejawy współpracy gospodarczej chrześcijan z Żydami, co potwierdzało, że hasła antyżydowskie propagowane przez środowiska pravicowe nie znajdowały powszechnego zrozumienia.

Czwarty rozdział poświęcony został życiu społeczno-politycznemu Żydów. W pierwszym dziesięcioleciu II Rzeczypospolitej ludność żydowska współpracowała na gruncie politycznym z Niemcami. Wystawiali oni wspólne listy kandydatów do rady miejskiej. W latach trzydziestych, gdy Niemcy odsunęli się od środowisk żydowskich, ci popierali w wyborach kandydatów sanacyjnych. Z. Biegański, na podstawie różnorodnych źródeł, odtworzył rywalizację o wpływy w zarządzie kahału. Z badań wynika, że dominowały w niej wpływy syjonistów (różnych frakcji, zwłaszcza odłamek *Al Hamiszmar*). Wpływy socjalistyczne były niewielkie, dopiero rok przed wybuchem wojny powstał w Bydgoszczy oddział *Bundu*, równie niewielkie wpływy posiadał *Poalej Syjon*. Marginalne znaczenie w życiu Żydów miał ruch komunistyczny. Autor omówił działalność, sylwetki przywódców i sukcesy wyborcze poszczególnych frakcji. Ważną stroną życia społecznego ludności żydowskiej był udział w organizacjach o charakterze zawodowym, takich jak Towarzystwo Kupców Żydowskich, Związek Rzemieślników Żydów. Równie ważna była działalność stowarzyszeń i organizacji społecznych, jakimi były: Związek Młodzieży Żydowskiej, Międzynarodowe Zrzeszenie Kobiet Żydowskich, klub sportowy *Szomrija-Warta* oraz organizacje skautowe: *Hechaluc*, *Hanoar Haiwry Akiba* i *Haszomer Hacair*. Kolejnymi organizacjami, do których należeli Żydzi, były bydgoskie loże masońskie zakonu *Odd Fellows* (IOOF) oraz *Bnei Brith*. Niestety, nie udało się ustalić dokładnych nazw łóż. Jedna z nich powstała w 1895 r. jako *Königs Friedrichs des Grossen Gedächtniss-Loge*, lecz nie wiadomo, czy nazwę tę utrzymała w okresie międzywojennym. Szkoda, że autor nie skorzystał z nowszych prac Ludwika Hassa.² Więcej światła rzuciłyby też być może wydawnictwa IOOF.³ Z. Biegański stawia postulaty badawcze, stwierdzając, że cały czas „istnieje wiele znaków zapytania i niejasności” wokół bydgoskiej masonerii (s. 76). Dodać należy, że brakuje nowych badań, które pozwoliłyby określić zaangażowanie łóż w politykę oraz ich rangę i rolę w środowiskach mniejszości narodowych, która z całą pewnością wykraczała poza działalność humanitarną. Wśród organizacji żydowskich w Bydgoszczy były również mniejsze stowarzyszenia dobroczynne, które swoją pomocą objęły Żydów wysiedlonych z III Rzeszy. Interesująca była też działalność oddziału bydgoskiego Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski.

Osobny, piąty rozdział, poświęcony został działalności Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bydgoszczy. Omówiona została sytuacja prawna gminy. Dużo miejsca poświęco-

no przedstawieniu składów osobowych poszczególnych zarządów, prowadzonej przez gminę różnorodnej działalności oraz jej kondycji finansowej. Na podkreślenie zasługuje fakt, że Z. Biegański dotarł do oryginalnych akt gminy żydowskiej, przechowywanych w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie oraz w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Autor próbuje także określić model religijności Żydów bydgoskich, dochodząc do słusznego wniosku, że pod wpływem wielu czynników daleki był on od ideału.

Kolejny rozdział porusza zagadnienia stosunku ludności polskiej do Żydów oraz problematykę antysemityzmu. Autor podejmuje tu szczegółową analizę działań antyżydowskich w mieście. Stara się również wskazywać na źródła niechęci, które tkwiły w rywalizacji gospodarczej, nieraz wynikały ze zwykłych uprzedzeń. Nastroje antysemickie bywały też podgrzewane przez polityków i wykorzystywane jako instrument gry wyborczej. Szczegółowo wyliczone są akty przemocy i agresji dokonywane na Żydach, zwłaszcza w latach trzydziestych. Dobrze, że autor wydobyl też, nieliczne, agresywne reakcje strony żydowskiej. W rozdziale tym omówione zostało też „osławione” antysemickie pismo „Szabes Kurier”. Miało ono zasięg ogólnopolski, a wydawane było właśnie w Bydgoszczy (nakład ok. 5.000 egz.).

Ostatni, siódmy, rozdział książki poświęcony jest zagładzie ludności żydowskiej w Bydgoszczy. *Holocaust* dotknął niemalże całą społeczność żydowską tego miasta. Część została poddana eksterminacji w miesiącach jesiennych 1939 r. w Bydgoszczy i okolicach. Pozostałych wysiedlono na wschód bądź do obozów pracy i obozów koncentracyjnych, gdzie czekała ich niechybna śmierć. Autorowi udało się ustalić, że ok. 5% spośród Żydów mieszkających w Bydgoszczy przed 1939 r. udało się przeżyć. Niewielu z nich powróciło do miasta po wojnie.

Do pracy zostały dołączone trzy aneksy. Pierwszy z nich to lista płatników składki na rzecz Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bydgoszczy w 1939 r., obejmująca 418 osób. Drugi aneks to lista 10 płatników tej składki pochodzących z Fordonu. Trzeci zaś obejmuje 71 nazwisk Żydów, którzy mieszkali w Bydgoszczy przed 1939 r., a udało im się przeżyć wojnę i zarejestrowali się w centralnym rejestrze ocalonych. W książce znajdują się 23 ilustracje, które umieszczone są w tekście. Praca zaopatrzona została w streszczenie w języku niemieckim oraz w indeks osobowy. Drobną zarzut można poczynić w tym miejscu wydawcy, bowiem konstrukcja indeksu (umieszczenie na jednej stronie tylko jednej kolumny nazwisk – 34 osoby) nie ułatwia czytelnikowi pracy.

Podsumowując, stwierdzić należy, że książka Z. Biegańskiego jest potrzebną i udaną próbą monografii społeczności żydowskiej w przedwojennej Bydgoszczy. Autor szeroko wykorzystał zachowany i rozproszony materiał archiwalny, sięgnął po prasę (14 tytułów) oraz wspomnienia i relacje. Wykorzystał także liczną literaturę naukową. Praca ta stanowi ważny przyczynek do dziejów mniejszości narodowych w zachodnich województwach II Rzeczypospolitej. Z całą pewnością będzie uwzględniana w szerszych badaniach poświęconych historii społecznej Wielkopolski i Pomorza.

Zdzisław Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999, s. 206

Przypisy

- 1 Dotychczasowe opracowania miały jedynie charakter przyczynkowy lub ujmowały tylko wybrane zagadnienia z życia mniejszości żydowskiej. Do najważniejszych należą prace Elżbiety Alabrudzińskiej; por. E. Alabrudzińska, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Bydgoszczy (1920-1939)*, [w:] „Emancypacja – asymilacja – antysemityzm”, Warszawa 1939; *Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, Zbiór studiów pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 123-143; idem, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Toruń 1995, s. 63-79; *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. I.
- 2 L. Hass, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905-1928*, Warszawa 1983; tenże, *Zasady w godzinie próby. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1929-1941*, Warszawa 1987.
- 3 T. Leibing, *Odd Fellows-Adresbuch für den Termin 1910/11*, Leipzig 1910; *Odd Fellow Adresbuch für das Jahr 1925/26*, Göttingen 1925.